

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1961

*Tradition och nutid. Grenljusstöpfung i Bollnässtugan julen 1960.
Elin Karlsson, som i snart trettio år stöpt ljus på Skansen,
lär ut konsten till Stockholms Lucia, Ingrid Engström.
Foto Stockholms-Tidningen, Sven Braf.*

Redaktion:

GÖSTA BERG • SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

*Omslagsbilden återger ett utsnitt ur en oljemålning
från 1600-talets slut av Bernardus van Schendel
visande stjärngossar på besök i ett borgerligt holländskt hem.
Se Albert Eskeröds uppsats Stjärngossar i denna årsbok.*

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1961

beslutades, att den skulle erbjudas Kong. Myntet och försäljas till det pris, som motsvarar silvervärdet." I kyrkans räkenskaper för samma år står under rubriken Extraordinarie inkomster: "Försålt en kommunionkanna och en brudkrona av silver" för 232 riksdaler silvermynt, varav 100 riksdaler för brudkronan. Sannolikt såldes den direkt till någon privatperson, eftersom myntverkets arkiv inte har några uppgifter om kannan. Dess upprättelse kom emellertid. När kannan på 1940-talet inköptes i en större antikvitetshandel i Stockholm, stod den i ett mångdubbelt högre pris, och nu är den tack vare disponent och fru Gunnar Björkman en värdefull och uppskattad pjäs i Nordiska museets silversamling.

SNIBBSKÅLEN FRÅN STORA DALA

av Bo Lagercrantz

*Din skål,
Min skål,
Alla vackra flickors skål.*

Den gamla ramsan är blott alltför välkänd som ett slitstarkt bravurnummer bland utlänningar som vill uppvisa kunskaper i svenska. Men den är långtifrån en sentida uppfinning av någon ambitiös sverigeturist. Den har faktiskt månghundraårig hävd i vårt land. Den varierades titt och tätt redan av stormaktstidens skalder och längre fram också av Bellman.

Varför har det gamla rimmet varit så populärt utomlands, långt efter det att vi själva tröttnat på det? Naturligtvis därför att den illustrerar våra besynnerliga skålriter som alltid väckt utlänningarnas förundran.

Om dem finns mycket att säga. Varför säger vi just *Skål*, när vi lyfter glaset och blickar vår bordsdam djupt in i ögonen? Det är

naturligtvis en meningslös fråga. Vi säger skål, därför att vi säger skål. Det är en rit, och riter har alltid sina strängt reglerade ceremoniel. — Men varför använder vi just det ord som betecknar ett kärl av speciell form, som synbarligen ägnar sig mycket litet att dricka ur? Därmed har frågan fått en litet mera givande precisering. Svaret är, att ordet skål i detta sammanhang är ungefär lika egendomligt som vårt tal om glas, porslin och silver apropå de skilda verktyg, varmed bordet är dukat. Dessa ord är alla tre gamla kulturminnen och skrytord från den tid, då man just slutat att äta på trä och tenn och att dricka ur kärl av samma slag, och då dessa tre material, som numera tillhör vår vardagsstandard, var nykomlingar på matbordet.

På samma sätt är ordet skål ett minne från den längst förgångna träålder, då man drack ölet ur skvimpande träskålar. Ordet är lika gammalt som riten. Vi lyfter glaset och utropar namnet på det kärl som våra förfäder begagnade i samma situation.

”Göterne fordomdags drucko ur horn” sjöng visserligen Göttiska Förbundets medlemmar, i det de tömde sina för ändamålet apterade tjurhorn, som finns bevarade i Nordiska museet. Men riktigheten av deras högst generella påstående måste ifrågasättas. Vi bör icke låta förleda oss av den isländska litteraturens alla notiser i ämnet att tro, att dryckeshornet skulle ha varit allenaordande under den epok som där speglas. Visst är hornet kanske det allra äldsta dryckeskärlet, eftersom det är det enda som den nordiska naturen tillhandahåller fixt och färdigt. Visst var det också förnämst i rang även av den anledningen att det inte bara bjöd på livgivande mjöd utan även, enligt forntida magi, på ur-oxens kraft.

Men dess exklusivitet hängde också samman med dess relativa sällsynthet. Hornet var föregångare till senare tiders alla formrika välkommar. Det råder ingen tvekan om att träskålen var både vardagens och festens helt dominerande dryckeskärl alltsedan hedenhös. Trots träsens förgänglighet äger vi numera ett tillräckligt antal arkeologiska fynd som vittnar om de täljda, laggade eller svarvade träkärlens roll i det nordiska hushållet åtminstone sedan järnåldern.

Under medeltiden började så småningom silversmederna och tenngjutarna samt även de tyska stengodsverkstäderna bjuda på en rik flora av nya dryckeskärl. Men alltjämt var bordskärlens huvudmassa av trä. Under 1500-talet upplevde de t. o. m. en märklig och svårförklarlig renässans, i de högsta samhällsskikten och längre ned på den sociala skalan var de i bruk långt in på 1800-talet.

Ja, de bör ha varit i bruk nära nog ända fram till den hazelianska pionjärepoken för drygt ett sekel sedan. De litterära be-läggren härom är visserligen tämligen få, men desto tyngre väger det vittnesmål som själva kvantiteten av bevarade träkärl i museernas samlingar och delvis också i privat ägo ger. För August Strindberg var de genom sin mängd t. o. m. så banala att han som omväxling till de välkända selpinnarna kunde använda dem i Götiska rummen som tillhygge i ett av sina anfall mot vår äro-rika historia och sekelskiftets storsvenska kulturminnesvårdare: "Du vet ju att alla bildade nationer dö — av bildning, av pjåsk, av djurskydd och av etnografiska museer. Den som vänder sig tillbaka för att se på sina träckar, den skall döden dö. Det är vad nationen nu gör, när den ser sig tillbaka — på Lützen och Narva, på Gustaf III och Svenska Akademien, på luskåkar och klockstaplar, lokträn och snibbskålar."

Skansen och Nordiska museet utpekade Strindberg särskilt. Han kände väl Artur Hazelius verk, ty han hade ju tidigare varit en av dess mycket hängivna främjare. Och det äger sin riktighet att museet redan sedan hans tid rymmer en rik samling såväl norska som svenska bollar och även ett stort antal snibbskålar.

Bollen definierar Sigurd Erixon som en nordvästeuropeisk kärlform. Den upplevde en märklig renässans i Norden under 1500-talet. I synnerhet i Norge fick den då en ny livskraft som varade i århundraden. Hos oss var den särskilt utbredd i Västsverige. Bollen representerar, jämförd med snibbskålen, den elementära skålförmen. Dess diameter kan variera från 100 ned till 15 cm. Den har använts både som ett kollektivt kärl, som tronade mitt på bordet, och som ett individuellt dryckeskärl som man förde till munnen.

Snibbskålen är med sina fyra hörn eller snibbar, som uppifrån

ger den utseendet av en cirkel inskriven i en kvadrat, ett mindre allmängiltigt kärl. Diametern varierar blott mellan 22 och 11 cm. Ur den har man kollektivt "supit" brännvin med sked. Men ursprungligen har den använts som s. k. kringgångskärl för öl, varvid snibbarna haft till uppgift att underlätta cirkulationen kring bordet. Skålen har roterat kring bordet, och man kan våga föreställa sig att rotationen bör ha gått medsols, vilken regel alltjämt i dag noggrant iakttages för portvinsflaskans vandring kring det engelska middagsbordet.

Möjligen har snibbskålen i viss utsträckning gått i par med just de stora bollarna, ur vilka man då öst upp ölet med kåsa, ölgås eller däppa, vilket var ett slags slev. Av Nordiska museets rika bestånd av snibbskålar härrör nämligen det övervägande flertalet från Småland, Västergötland och Östergötland. Är museets urval representativt, överensstämmer alltså snibbskålens utbredningsområde ganska väl med bollarnas.

Men från dem skiljer den sig å andra sidan genom att den är betydligt vanligare i Sverige än i Norge. I Norge är det från bollarnas bräm som raden av mer eller mindre grovkorniga dryckes-sentenser stammar. I Sverige är det först och främst snibbskålarna som för skålens talan, än i det mycket enkla rimmet:

*Alla dhe som mooth mig taga
må ey öfwer törsten klaga*

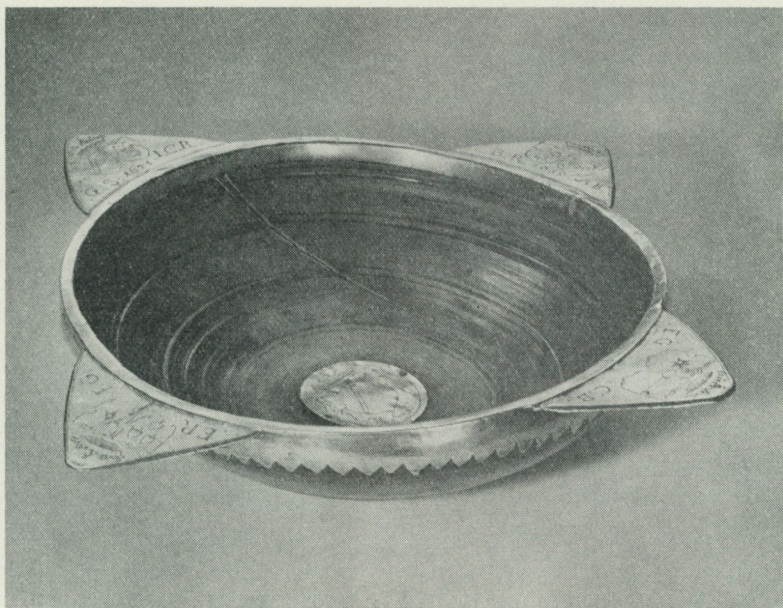
än i den bastantare moralkakans form:

*Drick och äth,
Gudh, döden och dommen du icke förgäth.*

En av dem förråder t. o. m. att Vadstena var ett centrum för snibbskålstillverkningen, vilket ger en förklaring till deras spridning i Östergötland:

*Dänna skåhl är färgat i Wadstena stadh
efter hon gör mig lustigh och gladh
thet mig alltidh är till behagh.*

"Röda wastena buller smerre och större" nämns redan i Skarbiskopen Sven Jacobis bouppteckning av år 1554.

Snibbskål av rödmålat trä med snibbar och kantskoning av silver, en släktklenod från gården Stora Dala i Västergötland.

Isak Erics lämnar i sin bearbetning av Joh. Coleri Oeconomia, som utkom i Stockholm 1683, en utmärkt beskrivning av hur det gick till att måla bollar och snibbskålar:

"At färga skålar. Först skola the gnidas med en galtatand sedan lijnstrykas med svagt Lijm ther effter strykas Mönian uppå sedan med Zinober öfverdragas målas med Pennan och fernissas. Gambla skålar måste wäl först skrapas all Fergan bort sedan fergas ut supra."

Finns ytterligare något att berätta om de gamla snibbskålarna? Ja, åtskilligt, men den kunskapen härrör icke från det bestånd, vars omfång en gång retade August Strindberg, utan till övervägande delen från en enda snibbskål, som blivit den 154:e i museets samlingar, sedan den efter ett högst äventyrligt levnadslopp hamnat där så sent som 1959, och som alltså påminner om att en dubblett icke alltid är — en dubblett.

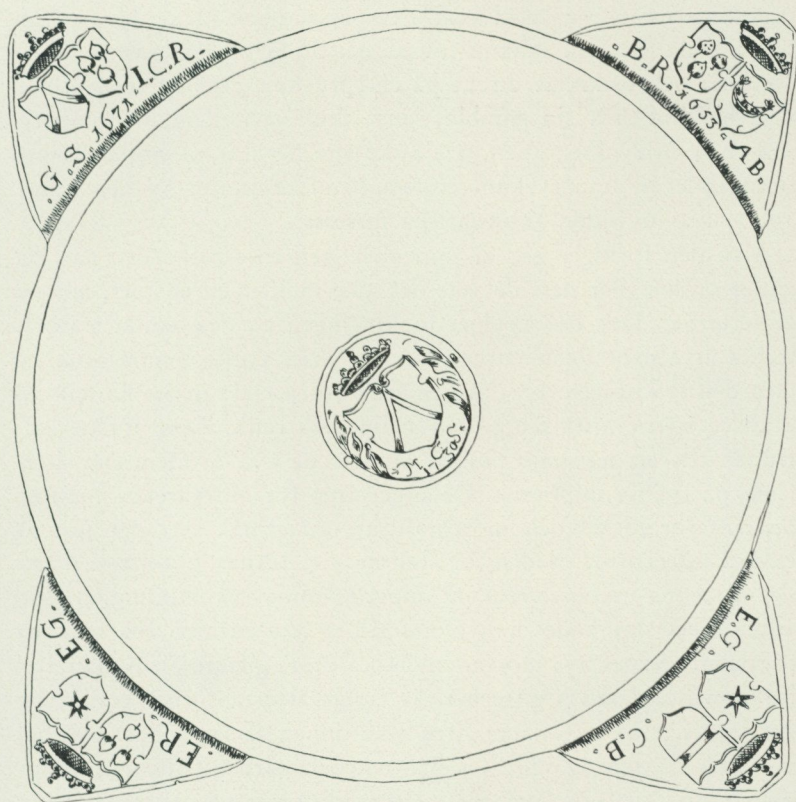
Redan till det yttre skiljer sig den nya skålen avsevärt från sina många släktingar. Dess snibbar är av silver och fästade vid en silverring, varmed skålens hela kant är skodd. Varje snibb är prydd med två krönte adelsvapen jämte initialer och i två fall även med ett årtal, allt utfört i elegant gravyr. I botten sitter ytterligare en rund silverplåt med ännu ett vapen jämte initialer och årtalet 1730. Det är denna utomordentliga dokumentation som ger den nya snibbskålen dess stora intresse. Med hjälp av Elgenstier-nas ättartavlor är det lätt att klarlägga, vilka personer som följer sig bakom de många vapensköldarna.

Årtalet 1730 är det yngsta, och det är uppenbart att man skall utgå från bottenplåten, som åsyftar Margareta Christina Sparre (1674—1753). Rakt ovanför henne sitter hennes föräldrars vapen och initialer, till höger återfinns hennes morföräldrar, till vänster morfaderns föräldrar och nedtill slutligen morfaderns morfö-räldrar. Det hela formar sig alltså till ett stamträd, som sträcker sig två sekler tillbaka i tiden från 1730. Men det är ett egendom-ligt stamträd. Alla anfäder är icke med. Ett enda föräldrapar har tillsynes nyckfullt utvalts att representera var och en av de gångna fyra generationerna bakom Margareta Christina Sparre. Det ligger nära till hands att söka en minsta gemensam nämnare och den är också lätt spårad. De fyra generationerna representerar i själva verket en ägarlängd — ägarlängden för Gyllenstiernornas, Ribbingarnas och Sparrarnas gård Stora Dala i Västergötland.

Därmed är skålen så exakt bestämd till ursprung och ålder som man kan begära. Men de intressantaste problemen återstår.

Flertalet snibbskålar bär som enda prydnad den sedvanliga röda färgen. Blott ett mindre antal är dekorerade med målade inskriptioner av nyssnämnda slag eller med målade dekorer av mycket skiftande konstnärlig halt.

Stora Dala-skålens rikt ornerade silverutsmyckning är unik. Men varför har ett enkelt bruksföremål fått en så förnäm ut-styrrel? Vid festliga tillfällen bör ju det högadliga herrskapet på Stora Dala liksom alla sina ståndsbröder ha druckit ur prakt-fulla silvervälkommor och bägare av de under senrenässansen och barocken vanliga typerna? Skålen måste vid 1600-talets slut ha representerat det förgångna inom detta samhällsskikt. Just denna

Teckning av silverbeslagen på snibbskålen från Stora Dala med deras vapen, initialer och årtal, som bildar den gamla västgötagårdens ägarlängd genom två och ett halvt århundrade:

MCS 1730
 Margareta Christina Sparre (1674—1753)
 |
 GS 1671 ICR
 Gabriel Sparre g. 1671 m. Ingeborg Christina Ribbing
 |
 BR 1653 AB
 Bengt Ribbing g. 1652 m. Anna Bonde
 |
 ER EG
 Erik Ribbing g. 1600 m. Emerentia Gyllenstierna
 |
 EG CB
 Erik Carlsson Gyllenstierna g. 1557 m. Carin Nilsdotter Bielke

egenskap måste ha motiverat dess upphøjelse. Icke långt från Stora Dala satt vid samma tid på sitt Stola på Kållandsö Johan Ekeblad och tecknade direkt på en sprucken gammal trädisk ned dess historia "för sin gamla tjänst skull och til et monument", som han uttryckte saken. Dala-skålens såväl som Stola-diskens bevarande är utan tvekan i första hand resultatet av det senare 1600-talets nyfödda antikvariska intresse.

Men den förklaringen är uppenbarligen icke tillfyllest, när det gäller skålen. För dess del har det icke räckt med en torr, museal etikettering. Den bokstavligen försilvringen av dess enkla trätorf-tighet är alltför demonstrativ för att man skulle kunna nöja sig med den tolkningen. Nej, skålen från Stora Dala måste ha haft en alldeles speciell ställning som helig släktrelik. Den första ledtråden till ett närmare besked lämnar de två årtalen som återfinns på två av snibbarna. De anger åren för Margareta Christina Sparres föräldrars och morföräldrars giftermål. Att det just är de två tidigare släktledens bröllopsår som saknas, gör att vi måste skylla denna inkonsekvens på uppgiftslämnarens okunnighet. Vid 1600-talets slut hade man glömt de exakta årtalen för morfars föräldrars respektive morfars morföräldrars giftermål. Redan året för morföräldrarnas giftermål är enligt ättartavlorna strängt taget felaktigt på ett år när. Men ambitionen är uppenbar. Det har varit de viktiga ögonblick i släktens och gårdens historia, då de äktenskap instiftats som fört släkttraditionen på Stora Dala vidare, som man velat hugfästa.

1672 skaldade Lasse Lucidor i ett omfångsrikt "bröllops skiämt" tillägnat landssekreteraren i Mariestad Johan Simonsson och hans brud Christina Jacobsdotter Bratt bl. a.:

*Jagh som en ärlig Dräng
Beer at alt wäl må lykkas
Ok at widh ung Moors Säng
Röö Skålan bra må drikkas.*

Denna strof kan vi jämföra med vad Andreas Jonae har att berätta om bröllopsceremonien i sin Thesaurus Epistolicus, som trycktes i Stockholm 1619: "Effter thet wij medh wårt Christelige Æchteskaps förehaffwande nu så wijdt komne äre at ibland the

Ceremonier, som til samme handel uthi vårt käre Fädernesland äro brukelige nu inga flere restera och återstå uthan allenast at Brwdgumme och Brwdh dricka hwar annan til sin Husbondes och Danneqwinnes skåll och tijdhen så fordrar at sådant skal nu haffwas förhänder: Therföre begärer man at unga Swäner wille wara Brwdgummen och sedan Jungfruger och pijgor Brwden fölgacktige." I det följande skildras därefter, hur talmannen of-fentliggör morgongåvans innehåll, varefter man sjunger psalmen Välsignad vare i Jesu namn. Sedan vänder sig brudgummen mot bruden och dricker sin husbondeskål. Därefter följer tärnorna bruden ut i brudkammaren, där hon byter från bruddräkt till hustrudräkt, varefter hon på nytt inträder i bröllopssalen för att vänd mot brudgummen dricka sin hustruskål, som åtföljes av psalmen Säll är then man. Till sist går bruden fram till sina för-äldrar och dricker deras skål, tar dem i hand och mottar deras sista förmaningar. "Her med äre nu alle Ceremonier beslutna."

Andreas Jonae bröllopsceremoniel förefaller onekligen väl om-fångsrikt. Helt säkert har många skiftande förenklingar före-kommit. Men uppenbart är att dannemansskålen spelat en fram-trädande roll i svenska bröllopsceremonier åtminstone fram till 1600-talets slut. Ofta förknippades den liksom i Lasse Lucidors bröllopsdikt även med sängledningsmomentet, vilket Andreas Jonae uteslutit ur sitt ceremoniel. Ännu 1686 års kyrkolag gav den sin välsignelse, fastän skålen då förlades till bröllopsmåltidens början "förrän sorl och skick yppas", som det hette i en samtida kommentar till lagen.

Själva formuleringen av en dannemansskål bjuder oss Petter Dass ett exempel på i skildringen av ett nordnorskt bröllop i sin berömda Nordlands Trompet, som anses ha tillkommit på 1680-talet:

*Men efter at Folket var skicket til Bord
Opstiger Brudgommen og taler sin' Ord,
Allt som hans Fornuftighed mægter.
Han dricker sin Fader fornemmelig til,
Og siger: Min Fader jeg Eder nu vil
Min Dannemands Skaale tilbyde:
Jeg ønsker at Herren i denne min Stand*

*Mig Skiæbnen og Löcken vil Föye til Haand,
 Hans Rige Velsignelse nyde.
 At jeg i fremtiden min' Venner til Gavn
 Kund bære med Ære et Dannemands Navn
 Og Grande-hæv blive blandt alle.*

Om innebörden av den gamla bröllopsskålen ger dessa skilda vittnesmål en klar antydning. Dannemanssskålen hade uppenbarligen en mycket djupare betydelse än de av etikettsregler bestämda skålar vi är vana att dricka. Den var ingen konventionell hälsningsceremoni. Den utgjorde det civila komplementet till vigseln i kyrkan. Måhända har vi rent av rätt att uppfatta den som en relik från förkristna bröllopsseder — som det gamla germanska ättensamhällets heliga sakrament.

Först mot den bakgrunden kan vi helt förstå den silverbeslagna skålens rang av dyrbar släktrelik på Gyllenstiernornas, Ribbingarnas och Sparrarnas Dala.

Snibbarna och kantskoningen bör ha tillkommit efter 1671, då Ingeborg Christina Ribbing och Gabriel Sparre gifte sig och därmed bildade ägarlängdens fjärde led. Det kan också konstateras att silverbeslaget bör ha tillkommit före 1705, då Stora Dala såldes till översten friherre Carl Gustaf Horn. Denna datering synes få sin bekräftelse av silverstämpeln IW på den ena snibbens undersida. Denna anses nämligen åsyfta silversmeden Johan Wefwer, som var mästare i Linköping just åren 1672—1705.

Varför såldes det gamla släktgodset? Härom har källorna intet att berätta. Vi kan blott ana att anledningen var den stora ofredens hårda krigskontributioner, som just under dessa år orsakade en stor omsättning på gods och gårdar runt om i landet. Men än mera avgörande var förmodligen den våldsamma åderlåtning som kriget medförde inom familjen på Stora Dala. Redan före det gamla seklets utgång hade tre av de fem sönerna stupat i fält. Och kriget endast bredde ut sig. 1705 var visserligen de två återstående sönerna ännu i livet, men de hemmavarandes hopp att få återse dem kan knappast ha varit stort. För döttrarna innebar ofredens karlbrist därhemma i samma mån små utsikter till passande giften. Hur skulle den gamla gården kunna klaras utan

vare sig söner eller mågar som kunde ta vid när Gabriel Sparres krafter började sina? Det bör ha varit familjens allt överskuggande problem under dessa år.

Men om den stolta släkttraditionen på Stora Dala alltså bröts 1705 upphörde därmed ej den gamla skålen att vittna om familjens historia. Först 1730 satte Margareta Christina Sparre punkt genom att låta nita sin runda plåt i dess botten. Varför gjorde hon det just då — 25 år efteråt? Vi kan inte begära ett klart besked på den frågan. Men möjligen kan vi ana en förklaring.

Margareta Christina var äldst och hade tillbringat flera ungdomsår på Stora Dala än syskonen. Hon hade skäl att känna förlusten tyngre än de och kan kanske därför också i det längsta ha hakat sig fast i ett fåfängt hopp om att få uppleva den gamla släktgårdens återgång till hennes familj. Tre eller fyra gånger kan vi konstatera att hon i så fall hade anledning att bli besviken. Första gången var när den fjärde brodern stupade utanför Stralsund 1716. Därefter när den femte brodern efter 13 års fångenskap i Sibirien kom hem 1722 men visade sig ovillig — eller oförmögen — att på allvar intressera sig för den gamla släktgården. Själv hade hon då några år tidigare, 45 år gammal, gift sig med generalmajoren Carl Hartvig Fleetwood och slagit sig ned på hans gård Svaneholm i Jönköpings län. Hoppades Margareta Christina att hennes man skulle ta vid, blev hon besviken första gången 1726, då Carl Gustaf Horns arvingar sålde Stora Dala till kommerserådet Sebastian Tham i Göteborg, och andra gången 1729, då hennes man gick bort, och hon tvingades att definitivt skrinlägga alla förhoppningar, sedan Thams död nyss givit dem nytt liv. Följande år är, som redan nämnts, hennes egen plåt daterad.

Genom en rad tillfälligheter har det varit möjligt att i stora drag rekonstruera den gamla snibbskålens senare öden. Enligt hennes bouppteckning av år 1753, som förvaras i Göta hovrätts arkiv, testamenterade Margareta Christina Sparre hela sin kvarlåtenskap till det av hennes brorsbarn som bar hennes fulla namn. Margareta Christina d. y. övertog sålunda såväl Svaneholm som den minnesrika släktreliken från Stora Dala, vilken alltså under ännu en generation kom att bära sin ägares namn i botten. Margareta Christina d. y. hade en son, som i sin tur fick en enda dotter.

Det måste ha varit sondotterns dotterson löjtnanten Henrik Casimir Sparre som tog den med sig till USA, dit han utvandrade på 1860-talet. Om Henrik Casimir Sparre förtäljer ättartavlorna att han ägde ett gymnastikinstitut i Pittsburg och dog 1898. Skå-lens vidare amerikanska öden är okända mellan 1898 och 1958, då en av delägarna i den välkända Londonfirman S. J. Phillips köpte den i en antikhandel i New York. Sedan den på så sätt återförts till denna sida av Atlanten dröjde det ej länge, förrän den slutligen genom behjärtade insatser av Kungl. Patriotiska sällskapet och samfundet Nordiska museets Vänner även kunde återbördas till sitt hemland efter att ha vandrat lika vida kring världen som ramsan om alla vackra flickors skål. Denna ramsa betraktade redan Erik Lindschöld att döma av en strof i hans "ärerim" till Karl XI vid dennes sextonde födelsedag som uråldrig:

*Så går med gamla seder, de ändras i all ting,
Men alla vackra pigors skål går ännu omkring.*

Men för oss berättar den gamla snibbskålen från Stora Dala tvärtom om skålsedernas föränderlighet och om en ännu äldre fas i deras utvecklingshistoria.

EN RAR FÅGEL

av Inger Bonge

Nordiska museet har under året förvärvat en tennkanna, som tillhört civilingenjör Albert Löfgrens bekanta samling av svenskt tenn. Kannan har en intressant och ovanlig form. Den liknar en stående fågel med vingarnas konturer endast svagt antydda, har S-formig hänkel, oval bottenplatta och skruvpropp i näbben. Den är 21,5 cm hög och stämplad Jakob Nilsson Frisk, Västervik 1698